

Ivo Pranjković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

 <https://orcid.org/0000-0002-0378-3368>

Lada Badurina

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
lbadurin@ffri.hr

 <https://orcid.org/0000-0003-4588-9870>

Središnje i periferno u gramatici hrvatskoga jezika¹

Sažetak: U prilogu je riječ o središnjem i perifernom u području gramatičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika. To se posebice odnosi na gramatičke kategorije broja, vida, padeža, imperativnosti, vremena i vrsta riječi. U vezi s kategorijom broja u središtu je suodnos između jednine i množine, a periferiju čine ostali načini izražavanja kvantitativnih relacija (broj kao vrsta riječi, zbirnost, tvarnost). U vezi s kategorijom vida središte čini opreka nesvršenost – svršenost, a periferiju *Aktivonsart*. Kod vrsta riječi središnje područje čine osnovne vrste riječi, a periferiju hibridni oblici i/ili vrste riječi (npr. glagolski pridjevi i prilozi, infinitiv, glagolske imenice, zamjenički pridjevi i prilozi i sl.). Naposljetku će biti riječi o središnjem i perifernom u fonologiji i semantici (kao perifernim područjima u odnosu na gramatiku).

Ključne riječi: središnje, periferno, broj, vid, padež, imperativnost, vrijeme, vrste riječi

Uvodno

Iako zamisao o središnjem i perifernom u jezikoslovlju nije nova,² ipak se najizrazitije povezuje s kognitivnom lingvistikom i, konkretnije,

¹ Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Rijeci projektom uniri-human-18-13 1140.

² Usp. npr. Jakobsonovo učenje o perifernim padežima; Roman Jakobson, *O jeziku* (Zagreb: Disput, 2008), 393–449.

s teorijom prototipa. Prototipičnost se tumači kao kognitivni mehanizam prema kojemu kategorizacija ne počiva na *ili-ili* odnosu, nego se zrakasto (radijalno) širi od središta s „čistim“ primjercima prema rubnim zonama u kojima se nalaze slabiji primjerci dane kategorije. Ta je teorija primjenjiva na svim jezičnim razinama te na gramatičkim i semantičkim kategorijama (npr. *ljubičast* je u usporedbi sa *spavajući* ili *govoreći* prototipni pridjev; prototipno značenje upitnih rečenica postavljanje je pitanja (npr. *Tko je zatvorio prozor?*), ali se njima može iskazivati i zapovijed (npr. *Zašto je prozor zatvoren?* u značenju ‘otvorite prozor’); prototipni način iskazivanja imperativnosti jest imperativ (npr. *Javi se!*), ali se isto – imperativno – značenje može iskazati i pitanjem (*Kako bi bilo da mi se javiš?* ili *Bi li ti bilo teško da se javiš?*) i sl.).

Središnja je tema ovoga priloga središnje i periferno u gramatici hrvatskoga jezika. U vezi s time imamo još jednu napomenu. Naime kad je riječ o gramatici, središnjim možemo smatrati morfologiju i sintaksu. Rubna su, periferna područja fonologija i semantika. Stoga ćemo se ovdje ponajprije osvrnuti na središnje i periferno u gramatici *u užem smislu* (u morfologiji i sintaksi), a potom ćemo dometnuti još nekoliko zapažanja o središnjem i perifernom u fonologiji i semantici.

Središnje i periferno u gramatici

Kad je riječ o suodnosu između središnjih i perifernih pojavnosti u gramatičkome ustrojstvu hrvatskoga jezika, razmotrit ćemo s obzirom na to kategorije broja, glagolskoga vida, padeža, imperativnosti, vremena i vrsta riječi.

Kod kategorije broja središte čini morfološka kategorija broja (suodnos između jednine i množine, singulara i plurala). To je ujedno i najjednostavniji mogući način da se u jezik preslikaju kvantitativne relacije. Ta je kategorija primarno imenička. Jednina označuje da je riječ o jednom predmetu označenom imenicom, a množina da je riječ o više nego jednome. Ujedno je ta kategorija i u kvantitativnom smislu maksimalno neodređena, pogotovo kad je riječ o množini jer ona može obuhvaćati kvantitativni raspon od dvaju predmeta pa do neograničenoga broja predmeta.

Ta kategorija može, dakako, biti svojstvena i glagolima, ali se njome tada ne označuje količina pojavnosti koje se označuju glagolom (ne označuje se količina ni radnje ni radnji), nego također količina predmeta, posebice količina sudionika govornoga čina. Zato je kategorija

broja kod imenica obilježena kao primarno morfološka, a kod glagola kao primarno sintaktička, što znači da se njome označuju entiteti koji (izvana) ulaze u samu radnju. Drugim riječima kod glagola ta kategorija uvijek podrazumijeva dvoje. Nešto slično može se reći za tu kategoriju i kod pridjevskih riječi jer se njome ne označuje količina ni svojstva ni svojstva koja se označuju pridjevom, nego (opet) količina predmeta koje označuju imenice sintaktički kongruentne s pridjevima odnosno atributima.³

Za razliku od suodnosa između jednine i množine svojevrstnu periferiju predstavljaju u hrvatskome jeziku već pojavnosti vezane za ostatke dvojine, odnosno (pot)kategorija paukala, maline ili tzv. male množine, npr. *dva muškarca* ili *dvije žene*.⁴ Perifernost se u spojevima riječi navedenoga tipa sastoji u tome što su oblici tipa *muškarca* ili *žene* (koji su nekada funkcionirali kao akuzativi dvojine) ograničeni na dualno obilježene kvantifikatore (*dva, tri, četiri, oba*).

U odnosu na morfološku kategoriju broja periferne je naravi i izražavanje kvantitativnih odnosa riječima, tj. vrstom riječi, koju u hrvatskome jeziku također nazivamo brojem. Naime broj kao vrsta riječi pripadao bi pojavnostima u kojima se kvantitativni odnosi izražavaju leksičkomorfološki. Brojevi kao vrsta riječi označuju kvantitetu na način koji je upravo suprotan načinu izražavanja tih odnosa morfološkom kategorijom broja. Dok se naime u morfološkoj kategoriji broja susrećemo, kao što je rečeno, s maksimalnom neodređenošću kvantitativnih značenja (posebice kad je riječ o množini), broj kao vrsta riječi označuje kvantitativne odnose maksimalno određeno, precizno, npr. 9 ili 379. Takva maksimalna određenost prisutna je (inicijalno) čak i u onim brojevnim riječima kojima se (npr. sufiksalsnom tvorbom) označuje kvantitativna neodređenost, npr. *desetak* ili *stotinjak*.

Kao što se iz rečenoga vidi, izražavanja kvantitativnih odnosa morfološkom i leksičkomorfološkom kategorijom broja međusobno su komplementarna i u velikom broju slučajeva zadovoljavaju potrebe sudionika govornoga čina da odrede ili da preciziraju kvantitativne

³ Opširnije o tome usp. Ivo Pranjković, „Glagolske kategorije prema imenskima;“ u *Zagrebačka slavistička škola. Zbornik radova 2002*, ur. Stipe Botica (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Zagrebačka slavistička škola, 2003) i Ivo Pranjković, *Gramatička značenja* (Zagreb: Matica hrvatska, 2013), 40–41.

⁴ Usp. Ivo Pranjković, „Sintaktički status kvantifikatora u tzv. maloj i velikoj množini;“ u *Tuzla. Grad na zrnu soli. Zbornik radova*, ur. Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, 2013), 364–369 te Predrag Piper i sur., *Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica* (Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005), 884.

relacije o kojima izvješćuju. Međutim ipak nije uvijek tako. Ako se naime kvantifikacija odnosi na nebrojive entitete, onda se ona ne može izraziti ni morfološkom ni leksičkomorfološkom kategorijom broja, usp. *pijesak* prema **pijesci* ili **tri pijeska*. Drugim riječima stvarne imenice tipa *pijesak*, *brašno*, *šećer*, *voda* i sl. moramo kvantificirati na izrazito periferan način, tj. ni morfološki ni leksičkomorfološki, nego leksički, npr. *kilogram brašna*, *vreća pijeska* ili *litra vode*.

Ima napokon i slučajeva kad nijedan od spomenutih načina kvantifikacije ne zadovoljava komunikacijske potrebe. To se posebno odnosi na slučajeve u kojima se odnos između jednine i množine na neki način neutralizira pa to rezultira perifernim načinom izražavanja kvantitativnih odnosa koji bi se mogao nazvati jedninskom množinom ili množinskom jedninom. Pritom se ima u vidu izražavanje kvantitativnih odnosa zbirnim imenicama (*nomina collectiva*), npr. *lišće*, *telad* ili *mlađarija*. Takve su imenice u pravilu rezultat posebnog (sufiksalnoga) načina tvorbe, ali ima i onih u kojima se zbirnost izražava samo leksički, npr. *stado*, *vojska*, *družina* i sl. Ove su druge, dakako, u većoj mjeri periferne nego one u kojima se zbirnost izražava posebnim tvorbenim morfemima.⁵

I napokon na krajnjoj periferiji izražavanja kvantitativnih relacija nalazi se leksik, koji se može odnositi na prostorne dimenzije kao što su dužina, širina, dubina, visina i sl. (npr. *centimetar*, *kilometar*; *stopa*, *lakat*), na vrijeme, npr. *minuta*, *sat*, *dan*, *godina*, *stoljeće*, na težinu, npr. *gram*, *kilogram*, *tona*, na zapreminske mjere, npr. *prstohvat* (soli), *naramak* (sijena), *vreća* (brašna), *kamion* (pijeska). Naravno, svi se takvi leksemi mogu kombinirati i s drugim (središnjim ili manje perifernim) načinima kvantifikacije, najčešće s brojevima, npr. *dva centimetra*, *sedam dana*, *tri vreće brašna* itd.

Kad je riječ o kategoriji vida (aspekta), središnje svakako čini suodnos između nesvršenih i svršenih glagola, npr. *stizati* – *stići*, *čitati* – *pročitati* i sl. Kod nesvršenih glagola radnja se konceptualizira kao proces, koji je podložan sekvencionalnosti, npr. *čitati dva sata*, a kod svršenih se radnja konceptualizira kao cjelina u kojoj nema protežnosti pa nije podložna sekvencionalnosti, usp. **pročitati tri sata*. Drugim riječima nesvršenim se glagolima izražava, pa i naglašava trajanje radnje, a svršeni uopće ne uključuju trajanje, ni dugo ni kratko. Kod dvovidnih

⁵ O zbirnim imenicama i njihovu odnosu prema kategoriji broja usp. opširnije Ivo Pranjković, „Zbirne imenice i kategorija broja u hrvatskom ili srpskom jeziku,“ *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, sv. 13 (1984) i Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993), 17–21.

se glagola opreka po vidu na neki način neutralizira jer se oni u jednim kontekstima mogu rabiti kao nesvršeni, npr. *Ovdje vidim puno ljudi na okupu* ili *Danas korigiram tvoj rukopis*, a u drugima kao svršeni, npr. *Ako vidim puno ljudi na okupu, zbunim se* ili *Kad korigiram rukopis, poslat ću ti ga*.

U vezi s kategorijom vida periferiju čine pojavnosti (prije svega značenja) koje su u vezi s načinima vršenja glagolske radnje, s tzv. *Aktionsartom*. Radi se o raznolikim značenjima koja mogu biti svojstvena i osnovnim glagolima, ali su najčešće rezultat prefiksacije ili, puno rjeđe, sufiksacije osnovnih glagola. Takvim tvorbenim procesima naime nastaju ingresivni glagoli, koji označuju početak radnje, npr. *propjevati*, kompletivni glagoli, kojima se označuju završni segmenti kakve radnje, npr. *dočitati*, totivni glagoli, kojima se označuje radnja u cjelini, npr. *odsvirati*, atenuativni glagoli, kojima se označuju vremenski ograničene radnje, npr. *primiriti se*, intenzivni glagoli, kojima se označuje intenziviranje kakve radnje, npr. *raspričati se*, kumulativni glagoli, kojima se označuje da se radnja odvija dio po dio, malo-pomalo, npr. *nakapati*, majoritivni glagoli, kojima se označuje da radnja jednoga vršitelja u čemu nadmašuje radnju drugoga, npr. *nadigrati*, distributivni glagoli, kojima se označuje radnja što se vrši uzastopce na više objekata, npr. *porazbijati*, deminutivni glagoli, koji označuju radnju s nižim stupnjem intenziteta nego što je uobičajeno, npr. *rezuckati*, augmentativni glagoli, koji označuju radnju s višim stupnjem intenziteta, npr. *drmusati*, semelfaktivni glagoli, koji označuju trenutne radnje, npr. *puknuti*, determinativni glagoli, koji pretpostavljaju određeni pravac radnje, npr. *voziti (u centar)*, indeterminativni glagoli, čija se radnja odvija u neodređenu pravcu ili u različitim pravcima, npr. *vozati*, rezultativni glagoli, čija radnja pretpostavlja neko postignuće, rezultat, npr. *sagraditi*, stativni glagoli, čija se radnja odvija u/na (jednom) mjestu, npr. *stajati*, relacijski glagoli, čija radnja ne pretpostavlja akciju, nego kakav (obično apstraktan) odnos među entitetima, posebno između pokretača radnje i predmeta, npr. *pripadati*, evolutivni glagoli, koji pretpostavljaju razvoj ili promjenu mjesta na kojima se radnja odvija, npr. *trčati* itd.⁶

Suodnos između središnjega i perifernoga izrazito je istaknut u području sintakse i semantike padeža, posebice kosih. Taj se suodnos najbolje uočava u metodologiji kognitivne gramatike odnosno u onim

⁶ O *Aktionsartu* usp. posebno Josip Silić, „An approach to the study of aspectuality in the Croatian literary language,” u *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika*, sv. II, ur. Rudolf Filipović (Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta, 1978), 42–70 i Josip Silić, *Dihotomije. Izabrane rasprave* (Zagreb: Disput, 2019), 395–397.

metodologijama u kojima je polazište tzv. lokalistička teorija padeža. Kad je riječ o samostalnim padežima (nominativu i vokativu), u njima je središnje posve u prvom planu, a periferija nije istaknuta. Naime nominativom se imenuje jedna od sastavnica konceptualne strukture „sa svrhom njezina isticanja u odnosu na ostale sastavnice unutar kakve gramatički kodirane relacije“, a vokativ je ponajprije „padež oslovljavajuća sugovornika radi uspostave komunikacijskoga kanala“.⁷

Kod kosih padeža središte čini temeljno, ponajprije prostorno značenje pojedinih padeža, a u pravilu vrlo raznoliku i slojevitou periferiju čine brojna druga, većinom metaforizirana značenja. Tako genitivu središte čini konceptualna shema ishodišta. Toj je shemi najbliži ablativni genitiv, npr. *osloboditi se straha*, a onda bi dalje slijedili posvojni genitiv, npr. *knjiga moje sestre*, dijelni genitiv, npr. *litra vode*, slavenski genitiv, npr. *ne tražiti plaće*, genitiv cijene, npr. *vrijedan truda*, genitiv obilja ili oskudice, npr. *nauživati se sunca* ili *gladan kruha*, vremenski genitiv, npr. *prošle godine*, subjektni genitiv, npr. *povratak ratnika*, objektni genitiv, npr. *gradnja kuće*, objasnidbeni genitiv, npr. *znak dobre volje*, i genitiv zaklinjanja, npr. *Majke mi*. Dakako periferna se značenja još više umnažaju i/ili kompliciraju kad se uzme u obzir poraba genitiva s prijedlozima.⁸

Dativu središte čini shematični koncept usmjerenosti, kojemu je najbliži dativ smjera ili tzv. negranične direktivnosti, npr. *prići prozoru*, a periferiju čine dativ namjene, npr. *posuditi knjigu kolegi*, dativ koristi ili štete, npr. *kupiti djeci sladoled* ili *oduzeti učenicima mobitele*, posvojni dativ, npr. *Majka mu je bolesna*, dativ interesa ili etički dativ, npr. *Ne gledajte mi kroz prozor*, te emfatički dativ, npr. *Duše mi!* itd.

Akuzativu središte čini koncept cilja odnosno tzv. granične direktivnosti, kojemu je blizu akuzativ izravnoga objekta, npr. *otvoriti vrata*, a periferiju bi činili vremenski akuzativ, npr. *idući tjedan*, akuzativ s infinitivom, npr. *Čini sabrati svu gospodu*, te načinski akuzativ, npr. *hodati rame uz rame*.

Lokativu središte čini koncept smještenosti kojemu su posve blizu raznoliki tipovi smještenosti kao što su smještenost u unutrašnjosti predmeta, npr. *raditi u školi*, smještenost na površini predmeta, npr. *kuća na uglu*. Periferiju čine raznolike i raznoslojne metaforizacije koncepta smještenosti, npr. *poginuti u ratu*, *živjeti u bijedi*, *uživati na*

⁷ Usp. Branimir Belaj i Goran Tanacković Faletar, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva. Imenska sintagma i sintaksa padeža* (Zagreb: Disput, 2014), 270.

⁸ O značenjima padeža s prijedlozima ovdje uglavnom neće biti riječi osim u vezi s lokativom koji se u hrvatskome jeziku ne rabi bez prijedloga.

putovanju, imati na pameti itd. Blizu je središtu i značenje prostorne distributivnosti, npr. *stvari razbacane po podu*, a dalje su od središta metaforizirana značenja koja susrećemo u iskazima tipa *šetati po noći, biti poznat po hrabrosti* ili *postupiti po zakonu*. Lokativ s prijedlogom *o* primarno profilira punktualni kontakt među predmetima, npr. *visjeti o klinu*, a periferiju čine značenja sadržana u iskazima tipa *posjetiti o Uskrsu, putovati o svom trošku* ili *potvrda o nekažnjavanju*. Lokativu s prijedlogom *pri* središte čini blizina lokativnom orijentiru, npr. *kuća pri moru*, a periferiju značenja sadržana u iskazima tipa *obitelji pri objedu, biti pri kraju karijere* ili *izjaviti pri zdravoj pameti*.

Instrumentalu je središte koncept paralelizma (ponajprije prostornoga), a u raznim slojevima periferije nalaze se instrumental sredstva, npr. *putovati vlakom*, prostorni instrumental ili prosekutiv, npr. *šetati parkom*, vremenski instrumental, npr. *raditi nedjeljom*, tzv. pridjevni instrumental, npr. *siromašan duhom*, subjektni instrumental, npr. *ljudi obuzeti strahom*, instrumental neizravnoga objekta, npr. *baviti se trgovinom*, predikatni instrumental, npr. *proglasiti ravnateljem*. I napokon, od prijedložnih instrumentala najbliži je središnjem konceptu instrumental s prijedlogom *s*, npr. *šetati sa psom*.⁹

O odnosu između središnjega i perifernoga može se govoriti i kad je riječ o načinima izražavanja pojedinih gramatičkih značenja. To se lijepo može vidjeti na primjeru kategorije imperativnosti. U središtu bi naime te kategorije bilo izražavanje imperativnosti gramatičkim oblikom koji je za to specijaliziran, tj. imperativom (npr. *Dođite što prije*), a na periferiji bi bili ostali načini izražavanja zahtjevnosti, primjerice infinitivom (npr. *Ne gaziti travu*), futurom (npr. *Odmah ćete mu se ispričati*), konstrukcijom *da* + prezent (npr. *Da se odmah vratiš*) ili *da* + perfekt (npr. *Da si se odmah vratio*), imeničkim oblicima (npr. *Pozor!*). Na krajnjoj bi periferiji bila raznolika leksička izražavanja imperativnosti, primjerice tzv. performativnim glagolima kao što su *zahtijevati, zabranjivati, dopuštati, predlagati, preporučivati* itd.¹⁰

Nešto slično tomu može se zapažiti i na području izražavanja vremenskih značenja. Središte je izražavanja vremena vezano za vre-

⁹ O pojedinim značenjima padeža, i središnjim i perifernim, usp. opširnije u Belaj i Tacković Faletar, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva*, 269–509 te Josip Silić i Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (Zagreb: Školska knjiga, 2005), 199–239.

¹⁰ O raznolikim načinima izražavanja imperativnosti usp. Ivo Pranjković i Lada Badurina, „Načini izražavanja imperativnosti,“ u *Bosanskohercegovački slavistički kongres, I. Zbornik radova (knjiga 1)*. *Lingvistika*, ur. Mirela Omerović (Sarajevo: Slavistički komitet, 2012).

menske glagolske oblike (prezent, perfekt, futur i sl.), a ostali su načini manje ili više periferni. Tako su u odnosu na izražavanje vremenskih značenja oblicima vremena periferna izražavanja tih odnosa neličnim glagolskim oblicima, tj. glagolskim priložima, npr. *Umorio se trčeći* ili *Stigao je na cilj pretrčavši dva kilometra*. Slijedila bi izražavanja vremenskih odnosa padežnim oblicima i prijedložno-padežnim izrazima, npr. *Ne rade nedjeljom, Doći će idući tjedan, Zaposlio se nakon završetka gimnazije* i sl.¹¹ Slijedili bi načini izražavanja vremenskih značenja na razini koordinacije, npr. *Sjedi i razmišlja, Sjedne pa razmisli, Sjedi, razmišlja i ništa ne sluti* i sl. Spomenut ćemo potom izražavanja vremenskih relacija subordinacijski, prije svega vremenskim rečenicama, npr. *Dok sjedi, razmišlja, Kad sjedne, razmisli, Prije nego razmisli, sjedne* i sl. I napokon na krajnjoj periferiji bilo bi leksičko izražavanje vremenskih značenja: glagolima (npr. *ljetovati, zapjevati, doraditi*), imenicama (npr. *podne, proljeće, stoljeće*), pridjevima (npr. *jutarnji, tjedni, godišnji*), priložima (npr. *rano, redovito, mjesečno*), prijedlozima (npr. *prije, poslije, tijekom*), veznicima (npr. *dok, prije nego što, dokle god*), česticama (npr. *Tek je sedam sati prema Već je sedam sati*) itd.¹²

Kad se promatra odnos središnjega i perifernoga u području vrsta riječi, najprije valja utvrditi da su središnje vrste svakako imenice i glagoli, kojima je svojstven i najveći broj gramatičkih kategorija oblika: rod, broj, padež, lice, vid, vrijeme, način, (ne)prijelaznost. Pritom je važno napomenuti da se kategorije koje su svojstvene i imenicama i glagolima različito reflektiraju na te vrste. To posebno vrijedi za kategoriju broja koja je kod imenica, kao što je već spomenuto, morfološka kategorija u užem smislu jer se odnosi na ono što imenice znače, a kod glagola je to sintaktička kategorija jer se ona ne odnosi na ono što glagoli znače, nego se njome gramatikalizira useljavanje predmetnosti (supstancijalnosti) u procesualnost označenu glagolima. Pridjevi su u odnosu na ime-

¹¹ Opširnije o tome usp. Ivo Pranjković, „Izražavanje vremenskih odnosa padežnim oblicima i prijedložno-padežnim izrazima,“ u *Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2013).

¹² Opširnije o različitim načinima izražavanja vremenskih odnosa usp. Ivo Pranjković, „Izražavanje vremenskih odnosa u hrvatskome jeziku,“ u *Zagrebačka slavistička škola. Zbornik radova, II. Radovi s međunarodnog slavističkog kongresa u Ljubljani*, ur. Stipe Botica (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Zagrebačka slavistička škola, 2003) i Pranjković, *Gramatička značenja*, 76–90 te Lada Badurina, „Vremenski odnosi na razini složene rečenice i teksta,“ u *Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2013).

nice svakako periferna kategorija jer se u njima uglavnom ponavljaju gramatička svojstva tipična za imenice, tj. rod, broj i padež. U još većoj mjeri kod pridjeva periferna kategorija stupnja, unatoč tomu što je ona svojstvena samo njima, jer ona ne zahvaća vrstu u cjelini, nego samo one pridjeve kojima se označuje kvalitativnost u užem smislu. U odnosu na pridjeve perifernije su zamjenice i brojevi jer te vrste vrstama čine specifičnosti njihova značenja (zamjeničnost i/ili deiktčnosti odnosno osobita vrsta kvantitativnosti), a nisu im svojstvene posebne oblične kategorije, nego se s obzirom na te kategorije te riječi pribrajaju imeničkim (npr. *ja* ili *dva*), pridjevskim (npr. *moj* ili *peti*) ili priložnim riječima (npr. *gdje* ili *pet*). Naravno, nepromjenjive su riječi periferne u odnosu na promjenjive već samim time što im uopće nisu svojstvene kategorije oblika riječi. Najbliži su središtu svakako prilozima, koji označuju raznolike okolnosti glagolske radnje (pa se onda prema glagolima odnose slično kao što se prema imenicama odnose pridjevi, koji označuju svojstva predmeta označenih imenicama). Osim toga nekim prilozima može biti svojstvena i kategorija stupnja (npr. *rado*, *radije*, *najradije*) pa se zbog toga ponekad govori i o tome da su oni djelomično promjenjive riječi. Slijedili bi nakon toga prijedlozi čija je glavna zadaća da konkretiziraju padežna značenja, pa se čak može ustvrditi da se oni i gramatikaliziraju na razini oblika (ili podoblika) riječi. Može se naime ustvrditi da su npr. prijedložno-padežni izrazi tipa *od kuće* ili *do kuće* posebni oblici (ili podoblici) genitiva u odnosu na (besprijedložni) genitivni oblik *kućē*. U odnosu na prijedloge periferni bi bili veznici jer oni ne samo da nemaju obličnih svojstava nego nisu u izravnom suodnosu ni s jednom drugom vrstom riječi (ne služe nijednoj vrsti), nego se njima uspostavljaju odnosi sa sintaktički složenijim jedinicama, tj. sa surečenicama (klauzama). U odnosu na veznike perifernima se mogu smatrati čestice iako one u pravilu imaju gramatički uopćena značenja (npr. značenja intenziviranja, poticanja, pitanja, zahtijevanja i sl.), ali su ta značenja u pravilu vezana za govorni čin, što znači da su pragmatične naravi, pa su već samim time periferna u odnosu na tipična gramatička značenja kao što su značenja broja, roda, padeža, vremena i sl. Na krajnjoj se periferiji svakako nalaze uzvici, koji su zapravo na granici između riječi i ne-riječi.

U odnosu na temeljne vrste riječi svakako su periferni i hibridni oblici odnosno hibridne vrste riječi, kao što su glagolski pridjevi (*vidio*, *viđen*), glagolski prilozima (*videći*, *vidjevši*), glagolske imenice (*viđenje*) i infinitivi (*vidjeti*). Glagolski pridjevi, prilozima i imenice hibridi su između glagola, pridjeva i priloga, a hibridnost infinitiva sastoji se u tome

što su ti oblici lišeni svih onih glagolskih svojstava kojih mogu biti lišeni (i lica, i broja, i vremena, i načina). Infinitivu su naime svojstvene samo one gramatičke osobitosti koje glagolu pripadaju kao (vrsti) riječi, tj. samo glagolski vid i (ne)prijelaznost.¹³

Središnje i periferno na periferiji gramatike

I dok se u središtu našeg razmatranja našlo središnje i periferno u gramatici hrvatskoga jezika, naposljetku ćemo se osvrnuti i na – uvjetno rečeno – gramatičku periferiju. Iako naime ni fonologija ni semantika nisu (središnji) dijelovi gramatike,¹⁴ pokazat ćemo da i na tim perifernim područjima može – opet – biti riječi o središtu i periferiji.

Što se fonologije tiče, u obzir ćemo uzeti sam koncept fonema. Tako ćemo primjerice za hrvatski fonem /n/ dokazivati da se potvrđuje u dvjema pozicijski uvjetovanim varijantama (tj. alofonima) – kao dentalno [n] (usp. *tanak*) ili kao velarno [ŋ] (usp. *tanka*). Ti se alofoni – koji dolaze u komplementarnoj distribuciji – ostvaruju u polju disperzije fonema /n/. Za dentalno će se [n] utvrditi da je najmanje uvjetovano okolinom te se smatra tipičnim predstavnikom fonema /n/; velarno se [ŋ] ostvaruje u tzv. sigurnosnom pojasu fonema, dakle na periferiji polja disperzije fonema /n/. A što se događa ako realizacija fonema prijeđe granice postojećeg polja disperzije? Tada se, dakako, ostvaruje alofon drugoga, susjednog fonema. Oprimjerit ćemo to strukturama *stan* i *stambeni*. I, naravno, u tom će se slučaju govoriti o alomorfonima morfonema /n/. I opet, kao što ćemo za alofon [ŋ] reći da je, u odnosu na alofon [n], periferni, tako će periferni biti i alomorfon [m] u odnosu na alomorfon [n].

Kad je o semantici riječ, također ćemo moći promišljati o središtu i periferiji. Možemo tako sučeliti osnovno, denotativno značenje onom sekundarnom, konotativnom i/ili metaforičkom (usp. npr. *krilo* u svom središnjem značenju ‘organ za letenje u ptica ili kukaca’ te u perifernim značenjima ‘dio avionske konstrukcije’, ili ‘pokretni ili bočni dio čega’,

¹³ Opširnije o svemu tome usp. u Ivo Pranjković, „Hibridni oblici i vrste riječi,“ u *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova (knjiga 1)*, ur. Ismail Palić (Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2012), 191–199.

¹⁴ Temeljna je jedinica fonologije naime fonem, a on nije jezični znak (jezični znak, kao strukturalistički koncept, čini neraskidiva veza izraza i sadržaja, koji su u dihotomijskom odnosu); ni semantička jedinica semantem nije jezični znak. Nasuprot tome jedinice su gramatičkih disciplina – morfologije i sintakse – jezični znakovi.

npr. *prozorsko krilo* ili *krilo zgrade*, ili ‘oni koji su na nekoj strani’, npr. *lijevo krilo političke stranke*, ili ‘skut’, npr. *majčino krilo*). Posebno će se međutim poticajnom pokazati već spomenuta kognitivna teorija prototipa. Prototip *mačke* bit će tako tipična domaća životinja dugoga repa koja lovi miševе, a periferni će primjerci biti *gepard*, *leopard* i *lav* itd.; slično će se i za *lastavicu* moći utvrditi da je bliže središnjem značenju pojma *ptica* (riječ je o istaknutom primjeru *ptice*) negoli, recimo, *kokoš*, *guska* ili *patka*.

Zaključno

Iz svega rečenoga vidljivo je da odnos između središnjih i perifernih pojavnosti prožima cjelokupno gramatičko ustrojstvo jezika, pa i jezik općenito, kako u središtu toga ustrojstva, na razini morfologije i sintakse, tako i na periferijama jezičnoga ustrojstva, a to su fonološka i semantička razina.

Literatura

- Badurina, Lada. „Vremenski odnosi na razini složene rečenice i teksta.“ U *Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, uredili Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, 75–97. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2013.
- Badurina, Lada, i Ivo Pranjković. „Kvantifikacija u imenskim skupinama.“ *Jezikoslovlje*, sv. 17, br. 1–2 (2016): 89–100.
- Belaj, Branimir, i Goran Tanacković Faletar. *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva. Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput, 2014.
- Jakobson, Roman. *O jeziku*. Priredile Linda R. Waugh i Monique Monville-Burston. S engleskog preveo Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2008.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, i Branko Tošović. *Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005.
- Pranjković, Ivo. „Zbirne imenice i kategorija broja u hrvatskom ili srpskom jeziku.“ *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, sv. 13, Beograd (1984): 171–176.
- Pranjković, Ivo. *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
- Pranjković, Ivo. „Glagolske kategorije prema imenskima.“ U *Zagrebačka slavistička škola. Zbornik radova 2002*, uredio Stipe Botica, 9–15. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Zagrebačka slavistička škola, 2003.

- Pranjaković, Ivo. „Izražavanje vremenskih odnosa u hrvatskome jeziku.“ U *Zagrebačka slavistička škola. Zbornik radova, II. Radovi s međunarodnog slavističkog kongresa u Ljubljani*, uredio Stipe Botica, 249–257. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Zagrebačka slavistička škola, 2003.
- Pranjaković, Ivo. „Hibridni oblici i vrste riječi.“ U *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova (knjiga I)*, uredio Ismail Palić, 191–199. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2012.
- Pranjaković, Ivo. *Gramatička značenja*, Zagreb: Matica hrvatska, 2013.
- Pranjaković, Ivo. „Sintaktički status kvantifikatora u tzv. maloj i velikoj množini.“ U *Tuzla. Grad na zrnu soli. Zbornik radova*, uredila Amira Turbić-Hadžagić, 364–369. Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, 2013.
- Pranjaković, Ivo. „Izražavanje vremenskih odnosa padežnim oblicima i prijedložno-padežnim izrazima.“ U *Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, uredili Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, 33–41. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2013.
- Pranjaković, Ivo. *Gramatika u riječima i riječi u gramatici*. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.
- Pranjaković, Ivo, i Lada Badurina. „Načini izražavanja imperativnosti.“ U *Bosanskohercegovački slavistički kongres, I. Zbornik radova (knjiga I). Lingvistika*, uredila Mirela Omerović, 619–628. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.
- Silić, Josip. „An approach to the study of aspectuality in the Croatian literary language.“ U *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika*, sv. II, uredio Rudolf Filipović, 42–70. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta, 1978.
- Silić, Josip. *Dihotomije. Izabrane rasprave*. Priredio Ivan Marković. Zagreb: Disput, 2019.
- Silić, Josip, i Ivo Pranjaković. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Central and Peripheral in Croatian Grammar

Summary: In this paper we focus on what is central and what is peripheral in the grammatical structure of the Croatian language, in particular on the grammatical categories of number, aspect and word classes. With respect to the category of number, the relationship between singular and plural is central, while the periphery consists of other ways of expressing quantity relations (number as a word class, collectiveness, substantivity). With respect to the category of aspect, the opposition imperfective – perfective is central, while the periphery consists of *Aktionsart*. With respect to word classes, the basic word classes are central, while the periphery consists of hybrid forms and/or hybrid word classes (e.g. participles, infinitive, gerunds, pronominal adjectives and pronominal adverbs, etc.). Finally, we will discuss the central and the peripheral in phonology and semantics (as peripheral areas in relation to grammar).

Keywords: central, peripheral, number, aspect, case, imperativeness, tense, word class